

प्रा. रोहित दगा वाडीले

श्रीमती एच. आर. पटेल कला महिला महाविद्यालय, शिरपूर

प्रस्तावना

विज्ञान हे गेल्या काही दशकात उदयास आले आहे. पृथ्वीतलावावर माणसाने विज्ञानाच्या जोरावर प्रगती केलेली दिसून येते. परंतु मानवाने केलेली प्रगती ही पृथ्वीचा समतोल ढासळण्यास मदत करू लागले आहे असे जाणवते. यातून शोषण, प्रदूषण, उपभोगवाद आणि संसाधनांचा दुरुपयोग मोठ्या प्रमाणावर सुरू झाला आहे. पृथ्वी हा ग्रह मानवाला पोषक अशी हवा, अन्न, पाणी, महासागर, ऊर्जा, नद्या, माती, जंगले, तेल, लाकूड, उर्जा वायू, कोळसा, खनिजे अशा सर्व प्रकारची संसाधने उपलब्ध करित असतो. मानवाच्या लोभाच्या अंतहीन आनंदात सामग्रीचा अतार्किक संपत्ती आणि अधिक सुख सोयीसाठीच्या अतृप्त शोध यामुळे पृथ्वीवरील सर्व संसाधनांवर परिणाम होत आहे असे दिसून येते. आपल्या ग्रहावरील संसाधने, जैव-क्षमता आणि जीवन सहाय्यक प्रणाली खरोखरच धोक्यात आली आहे. महासागरात ज्या पद्धतीने जास्त मासेमारी होत आहे त्यामुळे येत्या २०५० पर्यंत जास्त मासेमारीमुळे आणि प्रदूषणामुळे जगातील सर्व सागरी प्रजाती त्याचवेळी किंवा त्याआधी नष्ट होतील असा एक प्राथमिक अंदाज दर्शविला गेला आहे. अमाप जंगलतोडीमुळे अॅमेझॉन मधील जंगले आता संपण्याच्या मार्गावर आली आहेत यामुळे जगात निर्माण होणारा कार्बन डाय-ऑक्साइड हा वायू अॅमेझॉन मधील जंगल शोषून घेत होते ते यापुढे होणार नाही असा देखील अंदाज वर्तविला गेला आहे. अन्नधान्याच्या अमाप मागणीमुळे शेती करणे देखील एक मोठे आव्हान झाले आहे सिंचन लागवड पद्धतीमुळे शेतीत रासायनिक खतांचा वापरामुळे जमिनीची नापीकता वाढू लागली आहे यामुळे जमीन प्रदूषण देखील वाढीस लागले आहे.

जगातील पाच सर्वात मोठ्या नद्यांपैकी चार नद्यांसह पाण्याचा वापर आणि पाण्याचे प्रमाण जगभरात कमी होत आहे. प्रदूषणामुळे कार्बन डाय-ऑक्साईडचे उत्सर्जन मोठ्या प्रमाणात होऊ लागले आहे. त्यामुळे दोन्ही धृवावरील बर्फ हा वितळू लागला आहे आणि महासागराच्या पाण्याची पातळी वाढू लागली आहे, यामुळे समुद्रकिनारी असणाऱ्या शहरांना बुडण्याची भीती जाणवू लागली आहे. तसेच वर्षभर बेमोसमी पाऊस अथवा दुष्काळी परिस्थिती वाढत आहे. या सर्व घटनांमुळे पृथ्वीचे संतुलन बिघडण्यास सुरुवात झाली आहे असे दिसून येते. वर्तन, धोरण आणि कायद्यातील वैयक्तिक, सामाजिक आणि संस्थात्मक बदल शक्य असेल तिथे, घट थांबवण्यासाठी आणि मागे टाकण्यासाठी आणि शाश्वत समाजाकडे वाटचाल करण्यासाठी आवश्यक आहे. अधिक महत्त्वाचे म्हणजे, शाश्वततेचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी आर्थिक यंत्रणा आवश्यक आहेत. मानवी प्रगतीसह पर्यावरण संवर्धनाचे एकत्रीकरण हे आधुनिक जगासमोरील मुख्य आव्हानांपैकी एक बनले आहे. भविष्यात पुरेशी संसाधने उपलब्ध राहतील अशा रीतीने संसाधने वापरण्यात आपल्याला मार्गदर्शन करणारी मूल्ये आणि तत्त्वे अंगीकारण्याचे आव्हान आपल्यासमोर आहे. 'शाश्वत विकास' या शब्दाची उत्पत्ती तेव्हा झाली जेव्हा सार्वजनिक धोरणाचे उद्दिष्ट प्रगती होते आणि प्रगती म्हणजे चांगल्या भविष्याकडे सतत वाढ करणे. म्हणूनच सदर संशोधन लेखात पर्यावरण संरक्षणातील संतुलित संसाधने आणि शाश्वत विकास याचा शोध घ्यावयाचा आहे. शाश्वत विकास म्हणजे सध्याच्या पिढ्यांच्या गरजा पूर्ण करणे. भविष्यातील पिढ्यांची त्यांच्या स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्याची क्षमता धोक्यात आणणे - दुसऱ्या शब्दांत, प्रत्येकासाठी, आता आणि येणाऱ्या पिढ्यांसाठी जीवनाचा दर्जा चांगला. शाश्वत विकास विचारधारा पर्यावरणीय मर्यादा, मूलभूत मानवी गरजा, वर्तमान आणि भविष्यातील पिढ्यांमधील वितरणात्मक न्याय, आर्थिक वाढ, नैतिक, आध्यात्मिक आणि धार्मिक मूल्ये यांचा समावेश करून मानवी क्रियाकलापांच्या जागतिक प्रभावाशी संबंधित चिंतांची मालिका समाविष्ट करते.

शाश्वत विकास सामाजिक विकास, आर्थिक विकास आणि पर्यावरण संवर्धन आणि संरक्षण एकत्रित करून मानवी व्यक्तीचे कल्याण सुनिश्चित करते. सामाजिक विकासाचा अर्थ असा होतो की मानवाच्या मूलभूत गरजा मानवी हक्कांच्या अंमलबजावणीद्वारे पूर्ण केल्या जातात. मूलभूत गरजांमध्ये शिक्षण, आरोग्य सेवा, अन्न, घर, रोजगार आणि उत्पन्नाचे न्याय्य वितरण यांचा समावेश होतो. सामाजिक विकास गरिबांना त्यांच्या स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी आणि त्यांचे स्वतःचे जीवन बदलण्यासाठी उपलब्ध संसाधनांचा वापर वाढवण्यासाठी सक्षम करण्यासाठी कार्य करते. स्त्रिया, मुले, स्थानिक संस्कृतीचे लोक, अपंग लोक आणि लोकसंख्येतील सर्व सदस्यांना समान वागणूक मिळावी यासाठी विशेष लक्ष दिले जाते. आर्थिक विकास कामाची उपलब्धता आणि स्वतःचे आणि त्यांच्या कुटुंबाचे पालनपोषण करण्यासाठी उत्पन्न मिळवण्याची व्यक्तीची क्षमता वाढवते. आर्थिक

विकासामध्ये उद्योग, शाश्वत शेती, तसेच जागतिक अर्थव्यवस्थेत एकीकरण आणि पूर्ण सहभाग यांचा समावेश होतो. सामाजिक आणि आर्थिक घडामोडी मजबूत होतात आणि पूर्ण प्राप्तीसाठी एकमेकांवर अवलंबून असतात.

यूएन जनरल असेंब्लीने जून १९७२ मध्ये स्टॉकहोम येथे "मानवी पर्यावरण" या विषयावर एक परिषद बोलावली, जी "मानवी पर्यावरण" या विषयावर मार्गदर्शक तत्त्वे घेऊन आली. मानवाला दर्जेदार पर्यावरणाचा मूलभूत अधिकार आहे आणि वर्तमान आणि भावी पिढ्यांसाठी पर्यावरणाचे रक्षण करण्याची जबाबदारी त्याच्यावर आहे यावर जोर देण्यात आला. वर्तमान आणि भावी पिढ्यांच्या फायद्यासाठी पृथ्वीवरील नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे रक्षण करणे आवश्यक आहे, असेही ते म्हणाले. सुमारे एक दशकानंतर, नैसर्गिक संसाधनांचा सतत होणारा न्हास आणि टिकाऊ विकासाशी संबंधित समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी, १९८३ मध्ये जागतिक पर्यावरण आणि विकास आयोगाची स्थापना करण्यात आली. ब्रुंडलँड कमिशन या नावाने प्रसिद्ध, याने शाश्वत विकासाचे वर्णन "भविष्यातील पिढ्यांच्या स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशी तडजोड न करता वर्तमान गरजा पूर्ण करणारा विकास" असे केले. स्टॉकहोम घोषणेच्या वीस वर्षांनंतर, १९९२ मध्ये रिओ डी जनेरियो येथे 'पर्यावरण आणि विकास' वरील संयुक्त राष्ट्र परिषद आयोजित करण्यात आली होती, ज्यामध्ये 'अजेंडा २१' या नावाने प्रसिद्ध असलेली कृती योजना स्वीकारण्यात आली होती. अजेंडा २१ ने वचन दिले होते. गरिबी कमी करणे, शुद्ध पाणी आणि आरोग्य सेवा प्रदान करणे आणि नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण करणे इत्यादी. हे देखील लक्षात घेण्यासारखे आहे की सहस्राब्दी विकास उद्दिष्टांपैकी काहीनी पर्यावरणीय शाश्वतता सुनिश्चित करण्यासाठी आणि अत्यंत दारिद्र्याखालील लोकसंख्येची टक्केवारी कमी करण्यासाठी आग्रह केला आहे. त्याचप्रमाणे, शाश्वत विकासासाठी हवामान बदलाचे परिणाम समजावून सांगताना, इंटरगव्हर्नमेंटल पॅनेल ऑन क्लायमेट चेंज नोट्स (IPCC) विकासामध्ये सामाजिक आणि पर्यावरणीय समानतेचे महत्त्व. अशा प्रकारे सर्व प्रमुख जग पर्यावरण आणि विकासावर आतापर्यंत घेतलेल्या परिषदा आणि पुढाकारांनी शाश्वत विकास साधण्यासाठी आर्थिकदृष्ट्या व्यवहार्य विकास, सामाजिकदृष्ट्या न्याय्य विकास आणि पर्यावरणाच्या संरक्षणावर भर दिला आहे.

शाश्वत विकासाची तत्त्वे

पर्यावरण आणि विकासावरील रिओ घोषणापत्रात शाश्वततेची १८ तत्त्वे सूचीबद्ध करून व्याख्या स्पष्ट केली आहे. निसर्गाच्या सान्निध्यात लोकांना निरोगी आणि उत्पादक जीवनाचा हक्क आहे. आजच्या विकासाने वर्तमान आणि भावी पिढ्यांच्या विकास आणि पर्यावरणाच्या गरजा कमी करू नये. राष्ट्रांना त्यांच्या स्वतःच्या संसाधनांचे शोषण करण्याचा सार्वभौम अधिकार आहे, परंतु त्यांच्या सीमेपलीकडे पर्यावरणाचे नुकसान न करता. राष्ट्रे आंतरराष्ट्रीय कायदे विकसित करतील ज्यामुळे त्यांच्या नियंत्रणाखालील क्रियाकलाप त्यांच्या सीमेपलीकडील भागात झालेल्या नुकसानाची भरपाई प्रदान करतील. पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी राष्ट्रांनी सावधगिरीचा दृष्टिकोन वापरावा. जेथे गंभीर किंवा अपरिवर्तनीय नुकसान होण्याच्या धमक्या आहेत, तेथे पर्यावरणाचा न्हास रोखण्यासाठी किफायतशीर उपाय पुढे ढकलण्यासाठी वैज्ञानिक अनिश्चिततेचा वापर केला जाणार नाही. शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी, पर्यावरण संरक्षण हा विकास प्रक्रियेचा अविभाज्य भाग बनला पाहिजे आणि त्यापासून अलिप्तपणे विचार केला जाऊ शकत नाही. शाश्वत विकास साधण्यासाठी आणि बहुसंख्य लोकांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी जगाच्या विविध भागांमध्ये गरिबीचे निर्मूलन आणि जीवनमानातील असमानता कमी करणे आवश्यक आहे. पृथ्वीच्या परिसंस्थेचे आरोग्य आणि अखंडतेचे संरक्षण, संरक्षण आणि पुनर्संचयित करण्यासाठी राष्ट्रे सहकार्य करतील. शाश्वत विकासाच्या आंतरराष्ट्रीय प्रयत्नात त्यांच्या समाजावर जागतिक पर्यावरणावर आणि त्यांच्याकडे असलेल्या तंत्रज्ञान आणि आर्थिक संसाधनांवर दबाव टाकून विकसित देशांनी जबाबदारी स्वीकारली आहे. राष्ट्रांनी उत्पादन आणि उपभोगाचे टिकाऊ नमुने कमी आणि दूर केले पाहिजेत आणि योग्य लोकसंख्याशास्त्रीय धोरणांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे.

सर्व संबंधित नागरिकांच्या सहभागाने पर्यावरणाचे प्रश्न उत्तम प्रकारे हाताळले जातात. राष्ट्रे पर्यावरणविषयक माहिती व्यापकपणे उपलब्ध करून सार्वजनिक जागरूकता आणि सहभागास सुलभ आणि प्रोत्साहित करतील. राष्ट्रे प्रभावी पर्यावरणीय कायदे तयार करतील आणि प्रदूषण आणि इतर पर्यावरणीय हानीच्या बळींच्या दायित्वासंबंधी राष्ट्रीय कायदा विकसित करतील. जिथे त्यांना अधिकार आहे, राष्ट्रे प्रस्तावित क्रियाकलापांच्या पर्यावरणीय प्रभावाचे मूल्यांकन करतील ज्याचा महत्त्वपूर्ण प्रतिकूल परिणाम होण्याची शक्यता आहे. खुल्या आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व्यवस्थेला चालना देण्यासाठी राष्ट्रांनी सहकार्य केले पाहिजे ज्यामुळे सर्व देशांमध्ये आर्थिक वाढ आणि शाश्वत विकास होईल. आंतरराष्ट्रीय व्यापार प्रतिबंधित करण्यासाठी पर्यावरणीय धोरणांचा वापर अन्यायकारक साधन म्हणून केला जाऊ नये. प्रदूषण करणाऱ्याने प्रदूषणाचा खर्च उचलला पाहिजे. राष्ट्रे एकमेकांना नैसर्गिक आपत्तीबद्दल किंवा कृतीबद्दल चेतावणी देतील ज्यांचा सीमापार हानीकारक प्रभाव असू शकतो. शाश्वत विकासासाठी समस्यांचे अधिक चांगले वैज्ञानिक आकलन आवश्यक आहे. शाश्वततेचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी राष्ट्रांनी ज्ञान आणि नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञान

सामायिक केले पाहिजे. शाश्वत विकास साधण्यासाठी महिलांचा पूर्ण सहभाग आवश्यक आहे. तरुणांची सर्जनशीलता, आदर्श आणि धाडस आणि स्थानिक लोकांच्या ज्ञानाचीही गरज आहे. राष्ट्रांनी स्वदेशी लोकांची ओळख, संस्कृती आणि हितसंबंध ओळखले पाहिजेत आणि त्यांचे समर्थन केले पाहिजे. युद्ध हे शाश्वत विकासासाठी स्वाभाविकपणे विनाशकारी आहे आणि राष्ट्रे सशस्त्र संघर्षाच्या वेळी पर्यावरणाचे रक्षण करणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय कायदांचा आदर करतील आणि त्यांच्या पुढील स्थापनेत सहकार्य करतील. शांतता, विकास आणि पर्यावरण संरक्षण हे परस्परावलंबी आणि अविभाज्य आहेत.

शाश्वत विकासापुढील आव्हाने

शाश्वत विकासाशी संबंधित लोक असे सुचवतात की आज निर्णय घेताना आपण सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय उद्दिष्टे किंवा गरजा किती संतुलित ठेवतो यावर भविष्यातील गरजा पूर्ण करणे अवलंबून आहे. यापैकी अनेक उद्दिष्टे अल्पावधीत एकमेकांशी विरोधाभासी वाटू शकतात. उदाहरणार्थ, औद्योगिक वाढ नैसर्गिक संसाधनांच्या जतनाशी संघर्ष करू शकते. तरीही, दीर्घकाळात, नैसर्गिक संसाधनांचा आता जबाबदार वापर केल्याने भविष्यात शाश्वत औद्योगिक वाढीसाठी संसाधने उपलब्ध आहेत याची खात्री करण्यात मदत होईल. जर आपण आपले सामाजिक संतुलन राखले नाही, आर्थिक, आणि पर्यावरणीय उद्दिष्टे अल्पावधीत, आपण दीर्घकाळात आपला विकास टिकवून ठेवण्याची अपेक्षा करू शकत नाही. शाश्वततेशी संबंधित आव्हानांची एक लांबलचक यादी आहे; त्यापैकी काही म्हणजे हवामान बदल, तंत्रज्ञानाचा विकास, संसाधनांचा न्हास, प्रदूषण, जागतिक पर्यावरण, आर्थिक आणि सामाजिक परिस्थितीचे विघटन, गरिबी निर्मूलन आणि गरीब आणि श्रीमंत देशांमध्ये संसाधनांचे असमान वितरण. मानव प्राणी इतर समुदायांसह पृथ्वी सामायिक करत आहेत, जसे की वनस्पती आणि प्राणी, आणि यापैकी कोणताही समुदाय इतरांपेक्षा स्वतंत्र नाही. लोक, वनस्पती आणि प्राणी यांच्या या सह-आश्रित समुदायांना सामोरे जाण्यासाठी, विविध विषयांतील शास्त्रज्ञांसह एक सहयोगी दृष्टीकोन आवश्यक आहे, जेणेकरून ते या समुदायांच्या मर्यादा आणि परिस्थिती चांगल्या प्रकारे समजून घेऊ शकतील.

शाश्वत समाजात संक्रमण

शाश्वत समाजात संक्रमण तीन चरणांच्या प्रक्रियेत पूर्ण केले जाऊ शकते. प्रथम, मानवाला पूर्ण जाणीव झाली पाहिजे की स्वतःवर आणि सर्व जीवनावर अवलंबून आहे आणि ते त्याच हवा, पाणी, माती आणि प्रकाशापासून बनलेले आहे जे आपल्या सभोवतालचे सर्व काही आहे आणि इतर मार्गाने नाही. आपल्या सभोवतालच्या जगासाठी कठोर, शिस्तबद्ध आणि गहन आदर अत्यंत आवश्यक आणि अपरिहार्य आहे. दुसरे, केवळ शाश्वत वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन आणि देवाणघेवाण त्यांच्या सहभागींमध्ये, पर्यावरण आणि आपल्या सभोवतालच्या जगाशी भागीदारीमध्ये केले जाते, अशा प्रकारे नवीन टिकाऊ अर्थव्यवस्थेला जन्म देते. अशा प्रकारे, शाश्वत जीवनमान आणि शाश्वत अर्थव्यवस्थेची शाश्वती, एका व्यवसायातून दुसऱ्या व्यवसायात, एका शाश्वत एंटरप्राइझकडून, वैयक्तिक आणि/किंवा देशातून दुसऱ्यामध्ये खात्री, विस्तारित आणि राखली जाते. तिसरे, शाश्वत जीवनासाठी प्रोत्साहन प्रदान करणे शक्य असेल तेथे कायदे केले जाणे आवश्यक आहे. उपक्रम, वस्तू आणि सेवा.

पर्यावरणीयदृष्ट्या शाश्वत विकासाचे परिमाण

आर्थिक परिमाणे: आर्थिक गरजा जसे की पुरेशी उपजीविका आणि उत्पादक मालमत्ता आणि प्रणाली आणि ते पर्यावरणाशी कसे संवाद साधतात. सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिमाणे सामाजिक आणि सांस्कृतिक गरजा आणि प्रणाली, उदा. आरोग्य, शिक्षण, निवारा, समानता, सांस्कृतिक संस्था आणि मानदंड आणि पर्यावरणाशी त्यांचे संबंध. राजकीय परिमाणे: राजकीय गरजा (निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत सहभागी होण्याची क्षमता) आणि प्रणाली आणि त्यांचा पर्यावरणावर कसा प्रभाव पडतो. पर्यावरणीय परिमाणे: परिसंस्थेची देखभाल आणि नैसर्गिक संसाधनांचा आधार.

विविध क्षेत्रांची भूमिका

मुलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी आणि भविष्यात चांगल्या जीवनमानासाठी, शाश्वत मार्ग साध्य करण्यासाठी पर्यावरण आणि विकासाच्या चिंतेच्या एकात्मतेकडे गांभीर्याने लक्ष देणे आवश्यक आहे. शाश्वत विकास सुनिश्चित करण्यासाठी निवडून आलेल्या अधिकाऱ्यांकडून मजबूत नैतिक चौकट आणि राजकीय धैर्य आवश्यक आहे. त्यासाठी स्थानिक, प्रादेशिक, राष्ट्रीय आणि जागतिक स्तरावर कृती आणि उपक्रम आवश्यक आहेत. शाश्वत विकासासाठी सरकारे, नागरी समाज, शिक्षणतज्ज्ञ, धर्म, व्यवसाय आणि आंतरराष्ट्रीय संस्था यांचा सहभाग असावा. अंमलबजावणी ही राष्ट्रीय सरकारांची प्रमुख जबाबदारी आहे आणि या संदर्भात राष्ट्रीय धोरणे, धोरणे आणि उपक्रम महत्त्वपूर्ण आहेत. जगभरातील विद्यापीठांच्या नियोजन विभागातील शिक्षणतज्ञांची या बाबतीत महत्त्वाची भूमिका असू शकते. या संदर्भात शाश्वत विकासासाठी बहुविद्याशाखीय संशोधन सुरू केले पाहिजे. शेवटी, व्यवसाय,

उद्योग आणि ट्रान्स-नॅशनल कॉर्पोरेशन्सनी शैक्षणिक आणि इतर संबंधित संस्थांच्या सहकार्याने पर्यावरणास अनुकूल तंत्रज्ञान आणि व्यवस्थापन प्रणालींच्या विकासाशी संबंधित संशोधनावर भर दिला पाहिजे.

निष्कर्ष

शाश्वत समाजात संक्रमण हे एक मोठे आव्हान आहे. एक सभ्यता म्हणून, आपण टिकाव धरण्याच्या सर्वव्यापी आणि अथक सरावासाठी जाणीवपूर्वक आणि जाणीवपूर्वक निवड केली पाहिजे. या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी, काही कृती करणे आवश्यक आहे आणि पर्यावरण आणि विकासाच्या योग्य एकात्मतेकडे अधिक लक्ष दिले पाहिजे. धोरणांमध्ये सावधगिरीचे तत्त्व आणि इकोसिस्टमचे ज्ञान समाविष्ट करणे आवश्यक आहे. शाश्वत विकासासाठी, सरकारे, नागरी समाज, व्यवसाय आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी शाश्वततेचे समर्थन केले पाहिजे. स्थानिक, प्रादेशिक, राष्ट्रीय आणि जागतिक स्तरावर कृती आणि उपक्रम आवश्यक आहेत. विविध समुदाय, स्वयंसेवी संस्था, व्यवसाय आणि उद्योग, शिक्षणतज्ज्ञ आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी त्यांची भूमिका बजावणे आवश्यक आहे. आंतरराष्ट्रीय संस्था आणि स्वयंसेवी संस्थांनी तांत्रिक सहाय्य, प्रशिक्षण, शिक्षण आणि शाश्वततेबाबत जागरूकता प्रदान करणे आवश्यक आहे. शैक्षणिक आणि व्यावसायिकांनी चांगले वातावरण आणि धोरण तयार करण्यासाठी इनपुट प्रदान करणे आवश्यक आहे. पर्यावरण सुधारण्यासाठी व्यवसाय आणि उद्योगांना प्रोत्साहन देणारी धोरणे सरकारने अंमलात आणली पाहिजेत. सुधारित आरोग्य आणि सुरक्षा पद्धतींसह नवीन तंत्रज्ञानाचा विकास पर्यावरणाच्या दृष्टीने योग्य आणि उपयुक्त असणे आवश्यक आहे.

संदर्भ

- १) मोरे नवनाथ :- पर्यावरण आणि विकास भावी पिढीसाठी : मानवी अस्तित्वासाठी, मैत्री पब्लिकेशन, पुणे.
- २) जोशी मिलिंद :- पर्यावरणाची ओळख, आशय प्रकाशन, पुणे.
- ३) फतेहअली लईक (अनुवाद-मराठी) सोवनी :- आपले पर्यावरण, नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, दिल्ली.
- ४) राम (अनुवाद-मराठी) नारकर आर. टी. :- आपली जलसंपत्ती, नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, दिल्ली.
- ५) घाटे निरंजन :- पर्यावरण प्रदूषण, मेहता पब्लिकेशन हाऊस, पुणे.